

В. К. КУЗЬМИЧОВА
ІНТОНАЦІЯ — ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Культура мови — це не тільки дотримання норм вимови, вживання слів і граматичних моделей. У поняття культури мови входить також правильне інтонування слів у складі словосполучень і речень.

Мовлення має бути логічно послідовним щодо змісту та інтонаційного оформлення. Дотримання правил інтонації, властивої даній, національній мові, уміння за допомогою голосових модуляцій відділяти головне від другорядного надає мовленню виразності і сприяє кращому сприйманню його змісту.

Крім того, в усному мовленні, що перебуває в безпосередньому зв'язку з інтелектуальним та емоційним життям людини, відбивається її внутрішній стан, який також виражається в мові інтонаційними засобами.

Таким чином, від інтонації залежить і змістова сторона і емоційне забарвлення мовлення.

Інтонація мовлення — це гармонійне поєднання таких її компонентів, як послідовна зміна в часі висоти основного тону (підвищення його і зниження), сили голосу (інтенсивності звучання), часу звучання, тривалості пауз, а також тембру голосу.

При вмілому використанні усіх цих компонентів досягається інтонаційна виразність мовлення, його ритмічність, музикальність.

Відомий дореволюційний оратор О. П. Коні говорив: «Треба взагалі змінювати тон — підвищувати його або знижувати у зв'язку із змістом і значенням даної фрази., потрібно пам'ятати про значення пауз між окремими частинами усного мовлення. Промова не повинна виголошуватися одним махом: вона повинна бути мовленням, живим словом»¹.

Занадто поспішне, бідне на паузи, монотонне мовлення з невмілим розташуванням логічних наголосів, пауз збіднює промову, стомлює слухача.

Розглянемо коротко функції окремих компонентів інтонації, що створюють виразність мовлення².

Ф у н к ц і ї п а у з и

Мовлення відтворюється мовцем і сприймається слухачем не одним безперервним потоком, а групами слів, мовними тактами, що об'єднуються змістом. В лінгвістиці ці мовні такти, які виконують смислорозрізнявальну роль, називаються синтагмами.

Смислові відрізки можуть виділятися висотно-тональними змінами і паузами. Пауза на межі синтагм є супровідною важливою ознакою членування речення. Від умілого використання паузи залежить чіткість, ритмічність фрази. Наприклад, у реченні *Там, за муrom, — Юра знає — ріг вулиці, схил, величезний млин, загата, річка Рось* (Ю. Смолич) — паузи, що членують речення на ряд синтагм, допомагають краще його сприймати і розуміти. У цьому реченні паузи збігаються з розділовими знаками, що полегшує його розуміння і читання. Проте пауза в реченні може бути і там, де немає розділового знака і взагалі його не повинно бути. В такому випадку саме пауза допомагає зрозуміти сказане і ліквідує слухову двозначність. Так, наприклад, фраза *Як турбує його здоров'я брата?* може сприйматися по-різному залежно від місця паузи. *Як турбує його / здоров'я брата?* і *Як турбує його здоров'я / брата?* — залежно від ставлення промовця до висловленої думки синтагматичне членування, а отже, і мелодія звучання всієї фрази можуть бути різними. Як би ми не вимовляли фразу (в першому варіанті або в другому), вона членується на дві, хоча й різні синтагми. Але можливий і такий випадок, коли одна і та сама фраза, що не має розділових знаків, може мати різні варіанти членування. Фразу *Цю книгу я читав двічі* можна розглядати як односинтагматичну, без паузи, і як двосинтагматичну: *Цю книгу / я читав двічі*. Пауза може змінювати думку, від неї залежить іноді наявність чи відсутність коми, а

¹ А. Ф. Коні, Избранные произведения, М., 1956, стор. 107—115.

² Обсяг, даної статті не дозволяє детально, з показом графічного зображення компонентів інтонації розглянути всі її функції.

отже, і смислове значення частин речення. Наприклад: *Глядачі, що прийшли в кінотеатр, / вчасно зайняли місця*, або *Глядачі, що прийшли в кінотеатр вчасно, / зайняли місця*. Паузальне членування у цьому випадку впливає на трактування речення.

Може бути й так, що кома між групами слів є, а паузи немає. В такому разі синтагматичне членування відбувається за рахунок часових і висотно-тональних змін. Не відокремлюються, наприклад, паузою від попередніх слів вставні слова і звертання, які стоять в середині або в кінці речення: *Танк, в и д н о, було підбито, бо він так і зостався стояти на місці...* (О. Гончар). *Ви хто? Комсорг, т о в а р и ш у полковник. От ви, комсорг, і очолите* (О. Гончар).

Мовленню властиве не тільки багатство пауз, але й якісний їх стан: паузи можуть бути різні за тривалістю. Тривалість паузи визначається ступенем важливості наступної за паузою думки. Логічна пауза може переростати в психологічну і ще більше підкреслювати ставлення мовця до подій, про які говориться в реченні. Психологічна пауза немовби готує слухача до сприймання наступних за нею слів. Психологічна пауза найбільш близька до жесту. Іноді вона викликана, як кажуть, «пошуком слова» або його пропуском взагалі. Наприклад, у такому реченні, як *Надю, на хвилинку!*, паузу можна пояснити опущенням слів *іди сюди* або *зупинись*.

Психологічна пауза зустрічається як у діалогічній, так і в монологічній мові, особливо в мові читців і ораторів. Іноді психологічна пауза не піддається синтаксичним правилам, а визначається контекстом, ситуацією, оскільки вона більше викликається емоцією, ніж логікою. К. С. Станіславський говорив: «Якщо без логічної паузи мова безграмотна, то без психологічної вона нежиттєва. Логічна пауза служить розумові, психологічна — почуттю»³.

Таким чином, бачимо, що мовлення характеризується не тільки наявністю звучання — «фонацією», але й її відсутністю, що пауза як компонент інтонації є виразником певного мовного змісту і має велике значення для точнішої передачі думки.

Ф у н к ц і ї м е л о д і ї

Мелодія мовлення, яка становить собою зміну голосу, є важливим компонентом інтонації. Мелодійне підвищення тону (висхідний рух) у фразі свідчить про розвиток, продовження думки, мелодійне зниження тону (спадний рух) у кінці речення показує його завершення. *Ще срібний місяць воду п'є з блакитного потоку, а вже над шахтами встає зоря золотоока* (В. Сосюра). Схема мелодійного рисунка цього речення така: ↗/↘.

Речення складається з мовних відрізків: *Ще срібний місяць воду п'є з блакитного потоку* (перший) і другий: *а вже над шахтами встає зоря золотоока*. Кожен з них має певний мелодійний малюнок. В першому мовному відрізку рух тону висхідний, весь мелодійний малюнок цієї частини речення показує, що думка не завершена, в другому — рух тону спадний — ним і завершується фраза. В усному мовленні за допомогою мелодії ми сприймаємо деякі фрази (якщо немає інших граматичних засобів) правильно і відповідно реагуємо на них. Наприклад, тільки за мелодією можна визначити комунікативну спрямованість таких речень: *Студенти прийшли* (повідомлення із різким зниженням тону); *Студенти прийшли?* (питання із значним підвищенням тону); *Студенти прийшли!* (оклик з відтінком радості, з підвищенням тону на слові, що несе на собі логічний наголос). Мелодія у цих реченнях неоднакова і свідчить про те, що вони (речення) належать до різних комунікативних типів.

Важливу роль виконує мелодія в складних реченнях — сполучникових і безсполучникових, а також у реченнях, ускладнених різними уточнювальними словами, прикладками, словами, граматично не пов'язаними з реченням, вставними конструкціями і под., - які не можна по-справжньому зрозуміти, якщо не відчувати їх інтонаційного оформлення.

Наприклад, функцію слів *хлопці, дівчата* в такому реченні, як *Хлопці, дівчата є?*, можна визначити тільки за інтонаційним оформленням, яке в свою чергу залежить від цілого

³ К. С. Станіславський, *Работа актера над собой*, М., 1951, стор. 514.

контексту. Але якщо речення взяти ізольовано, то при цих розділових знаках вони можуть сприйматися по-різному і, отже, будуть звучати неоднаково. Слово *хлопці* можна прийняти за звертання і вимовити його з окличною інтонацією, зробивши після нього тривалу логічну паузу, потім поставити питання, чи є дівчата. Але можна й ці два слова вимовити як перелік, питаючи, чи є хлопці й дівчата. В першому випадку мелодійна схема буде така ↗→↗, в другому ↘↘↗.

Тільки інтонаційне оформлення підкаже, які розділові знаки більше підходять в реченнях *Викладачеві, здавалось, цього замало і Викладачеві здавалось цього замало*, тобто чи є слово *здавалось* вставним чи самостійним.

Інтонація при вимові складних речень, коли мелодійна зміна тону підкреслює головне чи другорядне, різноманітна. Наприклад: *Вранці, коли прийшли люди, Таня сама взялася закладати двері стільцем* (О. Гончар). Тут підрядне речення, яке стоїть всередині, інтонаційно виділяється в окрему синтагму і виступає як пояснення попереднього слова в головному. Зміна тону відбувається, як правило, в тих словах, які несуть на собі логічний наголос.

Ф у н к ц і я н а г о л о с у

Логічний наголос виражається підсиленням будь-яких компонентів інтонації шляхом підвищення тону на наголошеному складі, логічним виділенням слова, збільшенням тривалості звучання складу, посиленням словесного наголосу.

Найчастіше виділення досягається посиленням напруження артикуляції наголошеного складу. Таке слово, виділене за допомогою логічного наголосу, є логічним центром висловлювання.

В українській мові інтонаційними засобами може бути виділене будь-яке слово, що є логічним центром певної фрази.

Наприклад: *Ваш товариш взяв книжку в бібліотеці?*

Ваш товариш взяв книжку в бібліотеці?

Ваш товариш взяв книжку в бібліотеці?

Ваш товариш взяв книжку в бібліотеці?

Як видно з прикладів, логічний наголос змінюється залежно від характеру питання, слідом за цим змінюється загальна конституція інтонаційного малюнка. Логічний наголос надає окремому слову контрастності порівняно з іншими слабо наголошеними словами.

Не менш важливу роль відіграє і ступінь швидкості вимови, тобто темп. Темп мовлення якоюсь мірою залежить від індивідуальної манери людини, а також від того, в якій ситуації відбувається спілкування. При емоційному мовленні темп збільшується.

Слід відзначити, що правильне інтонування багато в чому залежить від уміння володіти диханням в процесі мовлення. Рівномірний розподіл повітря, набирання його під час пауз, коли це допускає смисл і логіка мови, — це також необхідний елемент культури усної мови. Неправильне регулювання дихання негативно впливає на темп вимови, на тривалість пауз. Іноді пауза з фізіологічних причин з'являється там, де її не повинно бути за змістом. Все це так само, як і нечітка вимова звуків, дратує слухача, викликає почуття незадоволення.

Із сказаного видно, що вивчення інтонаційних особливостей мови має велике значення для підвищення культури мови, оскільки інтонація є одним із джерел збагачення мови засобами виразності.